

Анна Романдаш

# Історії стійкості

*Серія «Бібліотека Українського ПЕН»*

Київ

2024

ENGLISH  
PEN

PEN  
UKRAINE

BRITISH  
COUNCIL

ukrainian  
institute

Романдаш А. Історії стійкості. — К.: ФОП Лопатіна О.О., 2024. — 48 с. — («Бібліотека Українського ПЕН»)

Літературне редагування: **Марія Титаренко, Іван Андрусяк**

Дизайн: **Софія Афанасьєва**

Верстка: **Борис Вейцман**

Це видання — про десятиох українців. Їхні історії — своєрідна мозаїка української культури, а ще — опору окупації. Ці десять людей обирали та обирають Україну, відбудовуючи її історичну пам'ять та відкриваючи її різноманіття вже зараз. Вони досліджують минуле й сучасне, вивчають національні наративи та травму, протистоять окупації та захищають рідну мову. З одного боку, це непересічні люди, які дуже люблять свою країну. З іншого — це наші друзі, сусіди, колеги, а може, й ми самі — бо ми теж несемо та зберігаємо нашу культуру, читаючи, підтримуючи та творячи українське. Тому це видання — про десятиох українців, чий досвід — це досвід нас усіх. Історії опору та стійкості у цій книжці дещо сумні, бо ми ж говоримо про українську культуру під прицілом Росії. Але надія та протидія імперії набагато сильніші, що й показують герої та героїні цих статей.

Ці тексти були написані й видані як частина проекту «Історії стійкості/Stories of Resilience», що був реалізований Англійським ПЕН у партнерстві з Українським ПЕН. Проєкт відбувся за фінансового сприяння програми UK/UA Creative Partnerships, розробленої Британською Радою та Українським інститутом. Вона має на меті продовжувати і зміцнювати співпрацю, що встановилася між культурними організаціями України й Великої Британії внаслідок або водночас із сезоном культури Велика Британія/Україна 2022-2023 років.

*Відповідальність за достовірність фактів, цитат, інших даних несе авторка твору. Позиція Англійського ПЕН, Українського ПЕН, Британської Ради та Українського інституту може не збігатися з думками, висловленими в тексті.*

© «Бібліотека Українського ПЕН», 2024

© Анна Романдаш, текст, 2024

© Софія Афанасьєва, художнє оформлення, 2024

# Зміст

<b>Вступ</b>	
<i>Про тих, хто обирає Україну</i>	4
<b>Про археологію пам'яті</b>	
<i>Коли історія і пам'ять переплітаються</i>	7
<b>Відродження під ракетами</b>	
<i>Історія про любов до Харкова і повернення дому</i>	11
<b>«Мій дім знищує мій дім: СРСР 2.0»</b>	
<i>Історія окупованого Криму очима кримської поетки</i>	15
<b>Вірші проти окупації</b>	
<i>Історія маленького спротиву поетки з Херсона</i>	19
<b>Життя в історичному моменті</b>	
<i>Історія про незбагненну стійкість української літератури</i>	23
<b>Три депортації з Криму</b>	
<i>Історія опору та любові, яка не перестає</i>	27
<b>Вірус свободи</b>	
<i>Історична подорож колективною пам'яттю</i>	31
<b>Мозаїки маленького міста</b>	
<i>Історія про різноманіття та розуміння іншості</i>	35
<b>Генеральна репетиція терору</b>	
<i>Свідчення журналістки про життя в окупованому Криму</i>	39
<b>Творячи власні наративи</b>	
<i>Роздуми журналістки покоління незалежності</i>	43

# Вступ

## *Про тих, хто обирає Україну*

Що забрала у мене Росія? Я ще навіть не почала усвідомлювати весь обсяг цієї втрати.

Я боюся за людей, яких люблю, і заздрю тим, кому боятися не треба. Війна принесла розуміння, що завжди може бути гірше. Є втома, є злість, є апатія.

Мені боляче. Цей досвід не унікальний. Війна болить багатьом. А багатьом уже не болить — Росія їх вбила.

Велика війна нагадала про минулі трагедії, які перегукуються з сучасністю. Про страх голоду, масове нищення, притуплення та стирання пам'яті, а потім перетворення нації на масу, яка боїться думати — або вже не може.

Робота над цією книжкою дала мені трохи надії — бо я поспілкувалася з талановитими людьми, які свідомо обирають Україну та борються за неї. Вони зривають заборони із табуйованих тем, говорять про незручну та болісну історію, пишуть та навчають, творять і воюють за Україну у всіх значеннях.

А ще вони діляться власними досвідами — зокрема, вивченням війни, яка почалася задовго до тієї, яку ми переживаємо зараз. Мої герої та героїні розповідають про понадстолітню війну проти української культури та її творців. Рефлексують про майже повний розгром

літератури й театру та їхнє відновлення, про переінакшення історії та її повернення.

А ще ці люди працюють. Тримаючи руку на пульсі суспільства, вони роблять важливу роботу — інформують, кидають виклик старим нарративам та позбуваються тоталітарного непотребу з підручників та думок.

Мої герої та героїні нагадують: роботи в нас дуже багато. Нам треба не згоріти повністю — ані під ракетами, ані від власної злості та втоми. Ми маємо перемогти у війні — як на полі бою, так і в головах людей. І маємо творити те, що нам не давали змоги творити кілька століть поспіль: автентичну культуру державної та різноманітної нації, яка знає й переживає свою історію і яка творить сучасність, розуміючи досвід минулого.

Коли я спілкувалася зі своїми героями та героїнями, думки постійно поверталися до інших героїв — тих, чії історії не описані тут, але чий вибір дозволив мені написати цю книжку, а вам — її прочитати. Це люди, яких убила Росія, коли вони боронили нашу державу. Це письменники, які пішли воювати, це митці, які стали добровольцями, це журналісти, які ризикували на передовій.

Є їхні твори, є їхні близькі, є пам'ять про них. Але самих людей немає. Ніхто їх не замінить. Вони більше не розкажуть про свій досвід — і це найгірше.

Працюючи над цим віданням, я дізналася про письменника і воїна ЗСУ Олександра Меньшова. Він служив у війську в 2023-му. Росіяни вбили його на Донеччині. Я прочитала три його останні книжки, одна з них — про пережиту окупацію Херсона.

Олександр народився у 1970-х. Виріс у російськомовному середовищі на півдні. Завжди хотів писати. Вивчився на інженера, працював та дбав про сім'ю у бідні 90-ті. Був уважним батьком. Паралельно із роботою взявся за письменництво. За свій кошт видавав книжки. Добрі, цікаві книжки, які отримували нагороди. Книжки, в яких автор досліджував нашу історію. Книжки для роздумів.

Коли він загинув, я спілкувалася з його дружиною та близькими. То були тяжкі розмови. Їх не мало би бути так само, як не мало би бути цих убивств.

Я думала про приклад Олександра, бо він не давав мені спокою. Олександр обрав стати українським письменником, хоча зорі не дуже, якщо чесно, складалися. Суспільного запиту на літературу в нас

довго не було, тим більше на українську. Спільнота не завжди могла ці хотіла підтримати. Попри все, він писав.

Олександр зробив свій вибір. Він обрав Україну — як у літературі, так і в житті. І смерть його теж була за Україну.

Гадаю, головна ідея моєї книжки — це цінувати те, що у нас є, бо воно далось нам дорогою ціною, і працювати для того, щоб України та українського було більше. Нехай національне відродження не буде короткотривалим наслідком поточної війни, а постійним вектором нашої держави та суспільства. Авторам потрібні читачі, митцям — суспільство, яке готове підтримувати їх не лише в кризові моменти, які об'єднують націю, а й тоді, коли відкриті війни закінчуються.

Ця книжка — про вибір. Про людей, які обрали Україну та продовжують її обирати кожного дня. Це вибір працювати для того, кого ти любиш.

Я не ідеалізую ні нашу країну, ні нашу історію. Але не бачу альтернативи українській державі з автентичною культурою та живою і багатою літературою. Дякую тим, хто дав мені змогу працювати над цими текстами, і сподіваюся, що вони будуть нагадуванням про ті жертви, які принесли і продовжують приносити українці для того, щоб нація жила.

А ще я дуже дякую своїм батькам за любов, яка ніколи не маліє. Таку любов неможливо переоцінити — особливо під час війни.

## Про археологію пам'яті

### *Коли історія і пам'ять переплітаються*

«Я люблю коней. Дуже хотів з ними працювати, стати професійним жокеєм, — Олександр усміхається мені. — Але тоді держава контролювала все. Ти не міг просто собі купити коня і самостійно піти у цей спорт. Я й подумав: коні кіньми, а треба щось інше. Позаяк я завжди погано знав математику, пішов іншим шляхом — в археологію».

Він робить паузу. Трохи збитошна усмішка змушує його глибокі сірі очі блищати за скельцями окулярів, пом'якшуючи зосереджене, обрамлене сріблястим волоссям обличчя.

В Олександра неабиякий хист — він може пожавити будь-яку розмову, навіть найважчу, як-от тепер. Спершу ми говоримо про те, як росіяни знищують українську спадщину, а вже за мить він жартує, і балачка стає не такою похмурою, принаймні на мить.

Олександр Симоненко — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, найвідоміший у країні фахівець зі стародавніх сарматів — степових кочівників, які тисячі років тому жили на узбережжі Чорного моря. Після повномасштабного російського вторгнення Олександр додав до свого портфолію ще одну роботу: тепер він вивчає втрати культурної спадщини внаслідок війни. І це болісно.

«У нас є група експертів Кримського інституту стратегічних досліджень, де ми вивчаємо, що Росія вкрала чи пошкодила, — каже Олександр. — Я відповідаю за Херсонську область. Працюю там від 1973 року, там я виріс як професіонал і як людина».

Проте зараз археолог не може туди поїхати — там окупація, руйнування і міни.



Олександр — археолог понад п'ять десятиліть, починав у Києві у розпал «епохи застою» в СРСР під час «склеротичного» правління Леоніда Брежнєва. Тоді були інші часи, коли держава фінансувала науку, але жорстко її цензурувала, відтак усе треба було погоджувати з Москвою. У свою сферу Олександр потрапив не відразу. Хлопець без партійних зв'язків не міг отак просто вступити до університету, тому пішов служити в радянську армію.

«Я був дислокований у Саваслейці в Росії, — згадує він. — Це та сама авіабаза Саваслейка, з якої зараз росіяни запускають по Україні балістичні ракети».

За іронією долі, саме армія допомогла Олександрові потрапити до університету.

«Я подав заяву на навчання у військовій формі, — розповідає. — Професорам це сподобалося. Для них я був юнаком, у якого не було іншого одягу, крім форми, і який, тим не менше, пішов одразу в університет».

Під час першого року навчання Олександр долучився до розкопок стародавнього Києва. Каже, що тоді знав небагато про польові дослідження, але швидко зрозумів, що з ними його життя може бути набагато цікавішим.

«Навесні 1973 року співробітники почали їздити в експедиції у степ, а ми застрягли в Києві, — продовжує Олександр. — Яка ж це археологія без експедицій, без наметів, без багать, без степу і моря? Мої старші колеги запропонували поїхати з ними на південь. Вони побачили фотографії коней над моїм робочим столом і порадили вивчати сарматів, для яких коні були дуже важливими. Так усе й склалося».

Олександр досліджує залишки сарматської культури в Україні, переважно кургани. Останні десять років присвятив могильнику в селі Червоний Маяк на Херсонщині — єдиному доступному курганові, який ще не до кінця вивчений.

«Місця, де ми працювали, більше немає, — зітхає Олександр. — Унаслідок окупації будинок експедиції, село — все пропало. У порівнянні з тим, що Росія зробила з рештою України, це крапля в морі. Але все одно болить».



Олександр переконаний: те, що відбувається з нами, з нашою культурою і спадщиною, — величезна трагедія. «Росіяни навмисно стирають нашу культуру й історію. Вони хочуть знищити її фізично, думаючи, що це викреслить її з нашої пам'яті. Але вони помиляються».

Росіяни знищували, крали і привласнювали спадщину України й раніше, утім масштаби після 2022-го важко перевершити. Лише в Херсонській області за час окупації вони пошкодили або знищили щонайменше 400 культурних об'єктів, не кажучи вже про пограбування понад 40 музеїв і вивезення до Росії більше 2000 культурних артефактів. Те саме сталося з бібліотеками та арт-просторами, де окупанти нищили українські книжки. Олександр та його колеги відслідковують усі ці втрати різними способами, зокрема за допомогою супутникових знімків та свідчень очевидців. Цю інформацію використовують, щоб Україна могла вимагати військових відшкодувань від Росії, а також для збереження пам'яті. Історія і пам'ять переплітаються — кому, як не Олександрові, це знати.



«2022 рік "убив" нашу роботу, — констатує Олександр із сумом і злістю в голосі. — Заподіяної нам шкоди не досягнути».

Частину Херсонської області, де раніше працював археолог, звільнили наприкінці 2022 року, але чимало територій досі під російською окупацією. Село, куди Олександр зі своєю командою їздили в експедиції, майже зруйноване — не залишилося жодного вцілілого будинку.

«Людей нема, — каже він, — і нема в кого запитати, що сталося. Ми просто знаємо, що росіяни забрали все з нашого експедиційного будинку і втекли на інший берег річки».

За кілька кілометрів від села — український блокпост. Через сильні обстріли та мінування місцевим жителям довелося виїхати — куди не ступиш, є ризик підірватися. Дуже близько — окупанти. Звідти вони цілять ракетами по підконтрольних Україні територіях.

«Принаймні зараз у нас є час, щоб описати наші попередні дослідження, — Олександр криво посміхається. — Адже археолог — не лише той, хто копає, а й той, хто пише».

\* \* \*

Уранці 6 червня 2023 року, коли Олександр був в археологічній поїздці на Одещині, колеги показали йому відео. На кадрах — підрив окупантами Каховського водосховища. Вибух зупинив контрнаступ України та подальше визволення цієї території.

«Разом із колегою з Херсона ми дивилися, як цей величезний потік води затоплює все, — розповідає Олександр. — Ми не могли в це повірити. Фізично, психологічно нам було зле».

Окрім величезних людських жертв та шкоди довкіллю, вибух завдав непоправних втрат культурі та історії України. Були затоплені артефакти часів Київської Русі, козацькі поселення, старовинні фортеці. Так сталося і з похованнями, які з таким завзяттям вивчав Олександр.

«Але ми не занепали духом, — каже він. — Я переконаний, що потраплю ще у Червоний Маяк в експедицію. Ми переможемо і повернемося на свою Херсонщину. Ми дуже довго воювали. Українська культура довела, що її не знищити. Як довго росіяни намагалися це зробити? Триста, чотириста років? І все ж вони зазнали невдачі. Це все, що вам потрібно знати про нашу культуру та її стійкість».

Він робить паузу і дивиться на мене.

«Росіяни можуть пробувати все, що завгодно, але ми покажемо світу, що нас не знищать. Ви мені вірите?»

«Як я можу не вірити?» — відповідаю.

«То так воно і є!» — Олександр знову всміхається.

## Відродження під ракетами

### *Історія про любов до Харкова і повернення дому*

«Я живу із відчуттям втрати дому від 2014 року. І не була готова втратити ще один — мій Харків. Тому повернулась», — Катерина зітхає, і я бачу зморшки на її чолі.

Катерина Переверзева народилася не в Харкові, але вона зробила це місто своїм, коли вирішила залишитися там, серед хаосу війни. Вона — співзасновниця і головна редакторка онлайн-медіа «Люк» про культуру в широкому сенсі цього слова. «Люк» пише про мистецтво та політику, дотичну до нього, а також повертає культурну ідентичність Харкова, який після десятиліть недбальства й російської агресії нарешті усвідомлює свою мистецьку силу.

Це відродження кидає виклик російським ракетами.

«Тут — дивовижний театр, музика та артсцена, однак люди часто навіть не здогадуються, яке насичене культурне життя в Харкові, — розповідає Катерина. — У певному сенсі наша журналістська робота подібна на терапію, тому що ми допомагаємо містянам заново відкривати своє місто і бачити багатство того, що тут відбувається. Ми маємо поділитися цим із рештою України й показати це світові!»

Катерина впевнена, що їм це потроху вдається.



Катерина народилася у Брянську, в Росії. Тато — росіянин, мама — українка. Дівчина прожила там одинадцять років, але кожне літо проводила в Ізюмі, неподалік від Харкова, де швидко опанувала українську мову.

Тоді Катерина не відчувала суперечностей між російською та українською ідентичностями — в дитинстві вона навчилася їх поєднувати. Навіть коли підлітком переїхала в Україну і вступила до університету в Донецьку, ці ідентичності мирно співіснували, оскільки більшість українців ще не усвідомлювала наслідки російського імперіалізму.

«Те, що сталося в Донецьку 2014-го року, змінило все, — Катерина знову торкається чола. — Ці події мали на мене дуже глибокий вплив. Я на власні очі бачила, як пропаганда за кілька місяців може вибудувати зовсім іншу реальність і маргіналізувати активну проукраїнську спільноту». Катерина пам'ятає російські блокпости та прибулих «зелених чоловічків», які розпалювали війну проти тих, хто не хотів бути частиною «русского міра».

Вона брала активну участь у Євромайдані, відвідувала українські мітинги в Донецьку, наражаючись на небезпеку, адже місцеві «тітушки» почали ловити протестувальників. 13 березня 2014 року застрелили активіста Дмитра Чернявського під час мітингу «За єдину Україну». У сусідній Горлівці вбили активіста Володимира Рибак.

Репресії посилювалися, а російських солдатів, які заходили в місто, ставало дедалі більше. Катерина виїхала з Донецька назавжди.

«Тоді я зрозуміла, що більше не можу мати дві ідентичності, — згадує вона. — Мені довелося вибирати. Звісно, я вибрала Україну».

«Я бачила, що таке Росія і що вона коїть, — продовжує. — Завдання їхньої культури, яку вони називають "великою", провалилося. Адже вона не перешкоджає росіянам вбивати, гвалтувати та знищувати. Я не хочу, щоб Україна була частиною цієї провальної культури. І також не хочу, щоб те, що сталося в Донецьку, повторилося у Харкові».



Музика — це те, що привело Катерину до Харкова. Ще студенткою в Донецьку вона слухала харківські гурти й зачитувалася Сергієм Жаданом. Тексти пісень, мелодії, вірші, мова — Катерина відчувала дивну спорідненість із ними. Вона не може цього пояснити:

«Мистецтво, яке народжується в цьому місті, притягувало мене, як магніт».

Катерина переїхала до Харкова не одразу. Спершу вирушила до Києва. Утім, Харків — із його музикою та культурним життям — і далі манив до себе. У 2015-му, ще у столиці, Катерина разом зі знайомим журналістом вирішили заснувати медіа про Харків та його культуру. Звісно, задля автентичності варто бути в місті, про яке пишеш, тож за кілька місяців вона переїздить у Харків працювати у своєму журналістському стартапі.

Переживши окупацію росіянами Донецька, Катерина відчувала відповідальність — запобігти ще одній втраті. Своєю журналістською роботою вона постановила любювати українську культуру та ідентичність у Харкові.

«Я знала, що в Харкові є активна проукраїнська громада, тож хотіла створити більше простору для неї, — каже журналістка. — Я хотіла допомогти місту прийняти себе, тобто своє українське “я”».

Від 2014 року Харків змінився на краще, вважає Катерина. Культурна сцена стала більшою та яскравішою, відбувся значний зсув у свідомості харківців у бік саморефлексії та відмови від усього російського. «Є великий попит на все українське, — стверджує вона, — люди повертаються до української мови».



Те, що сталося з Харковом у 2022 році, символічно крізь призму історії міста. У 1919-му, під час радянсько-української війни, Харків став столицею радянської України. Росіяни розгромили незалежну Українську Народну Республіку, але ще не відчували, що повністю завоювали країну. Харків був зручною локацією для радянської влади, адже звідти лише година їзди до російського кордону.

Окрім того, місто було одним із основних центрів культурного поступу України того часу. У ньому жили й творили такі митці, як Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Майк Йогансен. Утім, у 1934 році, напередодні масових вбивств українських митців та інтелектуалів покоління Розстріляного відродження, а також Голодомору, який лютував у регіоні та далеко за його межами, світи перенесли столицю до Києва, і Харків втратив своє особливе значення.

Символом того кривавого періоду стало виморене голодом місто: знелюднене, замордоване, зрусифіковане. Навіть тепер, у XXI

столітті, російська пропаганда продовжує «малювати» Харків «своїм».

«Але 24 лютого 2022 року Харків чітко показав, що не прийматиме росіян, — каже Катерина. — Вони неправильно уявляли собі наше місто. Єдине, що отримали росіяни від Харкова, — це опір». І вона вірить, що робота її команди також сприяла відчуженню від усього російського.



Катерина виїхала з Харкова на початку повномасштабного вторгнення. Втім, довго жити без нього не змогла. Вже у травні 2022-го повернулася і планує залишатися в місті, незважаючи ні на що, хоча росіяни продовжують щодня бомбити Харків, а сирени не вщухають.

«Коли я думаю про нашу стійкість, — міркує Катерина, — завжди згадую одну кав'ярню, яку росіяни пошкодили вночі своїми ракетами і повибивали всі вікна. Наступного ранку кафе знову було відчиненим та прибраним. Чимало харківців прийшли на допомогу, щоб підтримати цей заклад».

Ще до повномасштабного вторгнення низку мистецьких локацій Харкова можна було знайти саме у підвалах, як-от ЄрміловЦентр, Art Area ДК, Гараж хаб, музеї та інші культурні центри. Тож коли росіяни почали бомбити місто, Харків уже мав досвід проведення подій у напівтемряві такого собі підпілля.

«Наше медіа відкрило цей "підвальний" Харків ще до великої війни, тепер така атмосфера — просто необхідність», — Катерина усміхається, зморшки навколо її чола зникають.

«Для мене головне, — продовжує вона, — розуміти контекст, у якому ми працюємо, і відчувати велику любов до того, що робимо. Я люблю Харків і хочу змінити його на краще. Я роблю це з любові».

## **«Мій дім знищує мій дім: СРСР 2.0»**

### *Історія окупованого Криму очима кримської поетки*

«Я не можу прийняти того, що з моєї маленької Батьківщини зараз летять ракети на мою велику Батьківщину. Як із цим жити?» — Сабріє замовкає, і я чую схлипування. Зв'язок із Кримом поганий. Нас перериває, треба постійно передзвонювати.

Насправді, Сабріє наражається на небезпеку за цю розмову в месенджері. У Криму на десятому році окупації навіть стіни мають вуха, і, як пояснює Сабріє, ці «вуха» отримують непогані гроші, щоб шпигувати за всіма «неблагонадійними». Російський інтернет на півострові не сприяє вільному спілкуванню зі світом. Цензура і самоцензура — всюди.

Сабріє — це псевдонім з міркувань безпеки. Ця кримськотатарська поетка і перекладачка живе на півострові майже усе своє життя. Тут, на півдні, вона бачила, як Росія повільно окупувала Крим ще до його анексії у 2014-му і як її рідний край перетворився на велику тюрму, де попри все досі є опір режимові.

«Я відчуваю надію і безнадію водночас, — Сабріє збирається з думками. — Росія просто вирвала у мене десять років життя, і я не

знаю, чи не заберуть мене завтра на допит. Але мушу вірити, що Україна скоро поверне собі Крим. І я не хочу більше боятися».



Історія сім'ї Сабріє трагічна і типова. Як і більшість кримських татар, Сталін депортував її родину в 1944-му. Батьки Сабріє народилися в депортації, та все життя хотіли повернутися додому, хоч ніколи цього дому й не бачили. Вони поступово рухались із далеких степів Центральної Азії ближче до Батьківщини — спершу на південь Росії, де народилася Сабріє. Наприкінці 1960-х сім'я переїхала на Херсонщину. А вже на початку 1970-х батькам Сабріє вдалося знайти відчайдуха, який продав їм будинок у Криму. Кримським татарам радянська влада не дозволяла селитися на півострові і купувати житло.

«Батьки знайшли людину, яка погодилася практично інкогніто продати їм дім, — розповідає Сабріє. — Роками ми жили без жодних документів, але нас не виселяли. Тільки тата часто водили на допити, та й маму теж, а навпроти жив поліцай, який за нами стежив».

«Моє дитинство — це усвідомлення, що за нами стежать і що багато можливостей для нас закрито, бо ми — кримські татари в Криму», — каже Сабріє.

Севастополь і Сімферополь були під більшим контролем, ніж кримський степ, де оселилася сім'я Сабріє. З часом контроль трохи зменшився, і кримські татари так-сяк могли мандрувати півостровом. Сабріє згадує перший раз, коли їм вдалося заїхати у раніше недоступний Судацький район, Батьківщину її предків. Бабуся хотіла відвідати рідні місця.

«Моя бабця була майже незрячою, — розповідає Сабріє. — Дорогою ми зупинилися біля великого горіхового дерева, бабця взяла палицю і почала збивати горіхи. Вона їх бачила!»

Сабріє переконана: відчуття Батьківщини настільки сильне, що може зцілювати: «Так було з моєю бабцею — велике потрясіння від любові. І з цієї любов'ю я асоціюю Крим. Це дім, хай там що».



Після проголошення незалежності України кримські татари на решті отримали змогу вільно повертатися на Батьківщину — за десять років повернулося більше двохсот тисяч людей. Попри це більшість населення Криму зараз — це або завезені на півострів росіяни,

або зросійщені українці. До кримських татар вони ставились із недовірою, як до колишніх «зрадників» Радянського Союзу.

Сабріє розкажує, як у 90-их та 2000-х роках російський уряд дали сприяв переселенню росіян у Крим і давав їм гроші на купівлю нерухомості. Це відбувалося під носом, а то й за сприяння місцевої влади. Київ знав про це, але нічого не міг зробити — або не хотів.

«Усе, що було українського в Криму, трималося не на державі та її інституціях, а на волонтерах і активістах, — пояснює Сабріє. — Багато кримчан зараз запитують, що для півострова зробила українська влада за всі роки незалежності. Біда в тому, що нічого».

Розкол між проукраїнськими та проросійськими кримчанами, який довго нагнітався під впливом Росії, стався під час Революції Гідності, коли у Києві ховали Небесну Сотню, а до півострова наближались «зелені чоловічки» з Росії.

«Маски було скинуто, — зітхає Сабріє. — Майдан показав, хто є хто. Ті, хто мали проукраїнську позицію (а це переважно кримські татари), почали про це заявляти. Тоді в Криму було відчуття жаклиивої небезпеки, тож ми гуртувалися, щоб якось дати відсіч російській агресії».

Кримські татари були одними з перших, хто потрапили під удар місцевої влади, яка швидко перефарбувалася у російський трико-лор після анексії і яка добре знала, хто з місцевих виступав проти окупації.

«Крім недовіри з боку “нової” влади, за нами почали стежити наші ж сусіди, — криво посміхається Сабріє. — Бувало, що деякі з них навіть прицінювалися до будинків кримських татар, мовляв, яка хата краща, отак!»

Сабріє замовкає.

За десять років окупації Криму Росія ув'язнила щонайменше 320 людей із політичних мотивів. 217 із них — це кримські татари. Двоє загинуло у російських тюрмах. Людей переважно забирають уночі — додому приходять силовики в масках і відвозять активістів в ізолятори. Шансів звільнити ув'язнених мало, а ризик потрапити в тюрму — високий. Сабріє живе під цим ризиком уже десять років.



«Те, що ми робимо, все-таки відгукується в людях, — вірить Сабріє. — Ми, активісти, волонтери, митці, їздимо півостровом. Читаємо вірші, дискутуємо, говоримо про культуру. Я перекладаю укра-

їнські вірші кримськотатарською і підтримую культурний зв'язок із материком».

Тепер творчість Сабріє — ще й політика, адже кожен вірш чи переклад кримськотатарською — це спротив окупації. Поки що розмовляти й писати кримськотатарською можна. Якщо вийде, можна обійти цензуру, бо окупаційна влада хоче перетягти на свій бік кримських татар.

«Утім українською розмовляти вже не можна, — говорить поетка. — Кримськотатарською поки що не забороняють, але ми її втрачаємо. Всюди російська. Мусимо опиратися».

Сабріє робить паузу, просить вибачення, що переходить укотре на російську. Українською розмовляти стає все небезпечніше — всюди «вуха». Сабріє соромно за ці «перемикання».

«Я боюся, що як ми пробудемо в окупації довше, то геть відділимося від України», — промовляє вона пошепки.

Усім, хто проти режиму, складно вижити в Криму. Важко знайти роботу й змиритися із зарплатою в рублях. І до тебе щомиті можуть навідатися через твою творчу діяльність. Політичні переслідування «неблагонадійних», які почалися після анексії, сягнули абсурду після 2022-го, коли свідки навіть не вдають, що знають обвинувачених, а судді виголошують вироки швидко і садять надовго. Як каже Сабріє, це СРСР 2.0, тільки з війною та поганим інтернетом.

За цих обставин усе, що можуть активісти й митці — продовжувати писати. «Люди хочуть чути вірші, попри небезпеку, бо поезія об'єднує, — Сабріє усміхається. — Вона — наш опір».

Свободу для Криму принесе Україна. Так каже Сабріє.

## Вірші проти окупації

### *Історія маленького спротиву поетки з Херсона*

«Я писала вірші всю окупацію. Пам'ятаю: біжу містом, приходять натхнення — і я пишу вірша. Шукаю інтернет — ага, опублікувала, швидко прочитала новини й побігла додому. Приходжу до батьків, а вони мені кажуть, що родичі дзвонили з підконтрольної території, запитували, чи я не збожеволіла». Альона переводить подих.

Альона Мовчан — херсонка. Вона поетка і журналістка, а після окупації написала свій перший прозовий роман-хроніку «Окупація» про життя під дулом солдатів-загарбників. В окупованому Херсоні Альона бачила те, чого ніколи б не хотіла бачити: трупи на вулицях рідного міста, російські прапори й танки, страх і нерозуміння в очах містян. А ще бачила колаборантів і зрадників.



Коли росіяни зайшли в Херсон, Альона була дуже зла. Її злість перемішалась із впевненістю, що довго вони тут не затримаються. Херсонці виходили на мітинги, малювали синьо-жовті прапори на вулицях міста і дослухалися до всіх «прильотів» з надією, що це вже ЗСУ. Однак окупація затягнулася на місяці, шок містян перейшов у ступор. Із вільної України новин було обмаль, зате зростала втома від життя «під ковпаком». Утім, Альона разом із активістами йшли

у підпілля, робили флешмоби, читали вірші, розказували про Херсон решті України — коли вдавалося зловити інтернет і організувати напівтаємні дзвінки та презентації.

Альонин чоловік — пожежник. Окупація застала його на роботі, вдома він бував зрідка — нічні зміни, працював по кілька діб поспіль. Альона залишилася практично сама із кількомісячним сином на руках. Щоб не збожеволіти, вона завалила себе різноманітними проектами.

«Я знайшла дві точки Wi-Fi, звідки могла писати в соцмережі. Коли була "Мельпомена Таврії", то я навіть літературну сцену вела й організовувала зустрічі».

«Мельпомена Таврії» — театральний фестиваль, започаткований у Херсоні в 1999-му. Попри війну та окупацію, актори й митці не скасували подію. «Того тижня у мене був цілий квест, — сміється Альона. — Я постійно їздила у пошуках інтернету, сиділа у кав'ярні до четвертої ночі, звідти проводила літературні сцени. От уявіть собі: сиджу за столиком, ніч, я проводжу онлайн-зустріч із письменником, де ми говоримо, як треба бороти росіян, які нас вбивають, а ті росіяни сидять через дорогу в іншому закладі».

«А малий тим часом спокійно собі спить, поки мама працює», — після паузи додає Альона, і я чую гордість в її голосі.

Тож поки росіяни намагалися впровадити в Херсоні свої порядки, Альона організовувала онлайн-виступи, займалася редагуванням та чинила культурно-літературний спротив. У перші тижні окупації їй вдалося згуртувати поетів та музикантів в одному з артпросторів міста, а влітку вона проводила в гаражах зустрічі з музикантами, які співали українських пісень. «То був наш маленький спротив», — згадує Альона. Цей спротив можна було побачити всюди — жінка нотувала, де все ще висіли українські стяги, де партизани малювали тризуби, синьо-жовті смужки, писали цитати з віршів Шевченка.

Однак цей спротив тривав упереміш із терором — викраденням херсонців. Росіяни просто посеред міста затягували їх у свої машини й відвозили на катування. Згідно з даними Херсонської обласної прокуратури, росіяни вбили щонайменше 216 цивільних за час окупації міста.

Альона пам'ятає, як чоловік гасив тіло жінки на вулиці Херсона, як колаборанти здавали місцевих активістів росіянам. Згодом вона дізналася, що її сім'ю теж внесено до списку «неблагодій-

них», тож у вересні вони нарешті наважилася виїхати. За два місяці до звільнення міста.



Добромир чемно сидить у мами на руках, ніби уважно слухає нашу розмову. Альона усміхається то до мене, то до малого, показуючи мені Херсон. Звільнене місто нагадує тіло, яке побороло смертельну хворобу, але все ще пошрамоване від пережитої недуги. Деякі вулиці ведуть у нікуди — будинки закінчуються і починається руїна. Наслідки недавніх обстрілів росіян.

Альона згадує, як складно було виїхати з міста у вересні: блокпости, перевірки росіян і абсолютна невідомість. «Чоловіка мало не розстріляли за татування, — каже. — Він — рідновір, має татування старослов'янською мовою. Росіяни почали говорити, що це свастика. Вже хотіли його відводити. Але нас рятує дитина — вовтузиться, плаче, і нас пропускають».

Їхали швидко. Альона пам'ятає, як було страшно і як довго вони добиралися, щоб нарешті, на п'ятий день після перевірок і заторів, потрапити до Києва.

Першої ночі у вільній Україні Альона вирішила написати книжку про окупацію. Про те, як херсонці стояли під автоматами, коли виїздили з міста, як росіяни перевіряли у містян телефони, щоб відсіяти «неблагодійних», як переслідували активістів, як нищили українські книжки та викидали прапори. Як люди збиралися у підвалах, як чинили спротив і як рятувалися від переслідувань.

Звільнення Херсона вона вже дивилася по телевізору, подумки вже пакуючи валізу додому. Її чоловік повернувся в місто на другий день після його визволення. Альона мусила зачекати ще місяць — цивільних тоді ще не впускали, особливо з малими дітьми.



У Херсоні тихо. Це сьогодні. Прильоти були вчора, і позавчора, і кілька днів перед тим. Росіяни регулярно обстрілюють Херсон з лівого берега Дніпра. Але частина містян залишається. Альона теж.

Вона все життя провела на півдні й не бачить себе без нього. Після звільнення частини Херсонщини вона об'їздила деокуповані села із літературно-музичною програмою. Такі поїздки досі дуже небезпечні — села майже на лінії фронту.

«Людей мало, — зітхає. — Ми граємо, а позаду нас — розбиті собори, залишки будинків культури. А проте нас завжди приходили послухати, хоча ми ж аматори — гітари та вірші». Альона згадує, як після одного виступу до неї підійшла бабуся і сказала: «Боже, спасибі, що ви приїхали, бо в мене орки вкрали телевізор, то хоч прийшла і подивилася на культуру».

Альона не витримує і сміється. Я теж.

«Якось мене запитали, як я примудрилася не збожеволіти, — Альонині очі блищать. — Я відповідаю, що ми всі вже трошки збожеволіли — і це не тільки про Херсон, це про цілу країну, про кожну людину. Ми живемо в цій тривозі, звинувачуємо себе, не завжди знаємо, як себе поводити. І тому бути трохи божевільними зараз — це нормально. Але ми не перестаємо бути людьми. Попри всі жахіття, ми далі допомагаємо одне одному, ми стійкі, ми підтримуємо людей у біді. І культуру нашу хочуть довести до божевілля, але вона тримається. Вона стільки часу живе у цьому божевільному потоці, але все ще тримається — і вона все витримає».

Добромир сміється, разом з ним і Альона. У Херсоні нарешті весна — Дніпро виблискує на сонці.

## Життя в історичному моменті

### *Історія про незбагненну стійкість української літератури*

«Художня література — це про любов, а любити те, що тебе вбиває, неможливо», — Ростислав Семків поправляє окуляри. — Усі, хто хоч раз пережив ракетну небезпеку в бомбосховищі з думкою “поцілить сюди російська ракета чи ні”, не будуть читати російської літератури».

Ростислав Семків уже понад тридцять років вивчає та пропагує українську літературу. Він — доцент кафедри літературознавства Києво-Могилянської академії і директор видавництва «Смолоскип» у Києві. Разом з тим він веде два влоги про українських письменників та письменниць і пише книжки — також про літературу.

Нині Ростиславова робота популярна, як ніколи раніше, — є величезний запит на все українське. На жаль, цей запит супроводжує російська війна та нищення української культури разом із її творцями.

«Саме Росія, її солдати, уряд та народ, який мовчазно підтримує війну, — це і є найбільші вороги російської культури й літератури, — каже Ростислав. — Бо українці, які раніше сприймали російську або російськомовну літературу, протестують і відкидають її. Натомість

усе українськомовне тепер сприймається не просто із зацікавленням, а й з ажіотажем».

Усе це — один із наслідків російсько-української війни, яка стала каталізатором постколоніальних процесів в Україні, зокрема і знищення пострадянської ідентичності. Попередні норми — як-от жити в Україні й орієнтуватися на все російське — вже не можуть існувати. Нова українська ідентичність, яка відкинула подвійні підходи, чітко заперечує імперію та приймає нові наративи про Україну. У призмі української літератури все це вивчає Ростислав. Сам він здивований тим, як українці по-новому прочитують старі тексти і як призабуті автори повертаються, створюючи творчий простір для сучасників.

«Для мене відкриттям є те, наскільки українські автори минулого реалізують тепер свій потенціал, набуваючи нової популярності», — дивується він.



«Я не знаю у світовій літературі іншого випадку, коли за один день, а саме 3 листопада 1937 року, було розстріляно близько трьохсот письменників. Добрий десяток із них — абсолютні генії», — Ростислав Семків говорить про розстріли в урочищі Сандармох у Карелії, Росія.

Тоді було вбито майже триста українців із «Соловецького етапу» — митців та інтелектуалів. Загалом лише за тиждень, від 27 жовтня до 3 листопада, у Сандармоху розстріляли 1111 людей. То був пік сталінського терору — нищення української культури та її творців, саме після виморення українського села під час Голодомору.

Попри це, в Україні залишалися ті, хто відкрито декларували себе українськими письменниками, усвідомлюючи, що це призведе до переслідувань, цькування, а ймовірно, до смерті. Тому, як пояснює Ростислав, в української літератури було мало шансів на міжнародне визнання — письменників у будь-який момент могли просто «скасувати». Навіть усередині країни довгий час замовчували або ігнорували історії митців, які кидали виклик російській, а потім радянській імперії.

«Мені найбільше болить те, що у світі люди не знають про справжній масштаб, глибину і силу української літератури, яка вижила, — каже Ростислав. — Це надзвичайно важливо заявляти, показувати, пропагувати. Зрозуміло, що імперські організми мають більше ресурсів для пропаганди своєї культури, а також для культурної апро-

пріації. Оцим я переймаюся найбільше, бо розвиток української літератури потужний і дуже динамічний, а от її визнання у світі — ще попереду».

Ростислав змальовує мені портрет українського письменника періоду бездержавності — це такий собі стоїк та ідеаліст, який, попри несприятливі обставини (утиски, бідність, мінімальну аудиторію та шанси на успіх), робить вибір писати рідною мовою. Довгий час українська література майже не мала свого ринку — книжки виходили малесенькими накладками або друкувалися за кордоном, адже вдома їх нищили. Успішні українські письменники були винятком, і навіть їхнє визнання довго не тривало — радянська чи російська імперії швидко бралися за таких митців і або ліквідовували їх, або ламали під себе. Тому так багато українців працювали на імперію — щоб утілити свої амбіції і не зазнати того, чого зазнавали україномовні автори. Гоголь, приміром, перекладав себе з української на російську, щоб його читали і друкували.

XX століття — це вже початок становлення ринку для української літератури, ба навіть буму серед українського письменництва, особливо у ті короткі періоди свободи, коли українські автори та митці могли творити й експериментувати. Втім, це довго не тривало і завершувалося масовим знищенням або переслідуванням, як-от як сумнозвісне Розстріляне Відродження. А проте тяглість і зв'язок поколінь культурних діячів збереглися.

«Наша література не втратила мови, — пояснює Ростислав. — Навіть більше, вижила тематика. Тобто цей сентимент, пов'язаний з українською літературою, культурою та історією, зберігся. Позиціонування українців себе як проєвропейської спільноти ніколи не зникало. Я дивуюся, як це можливо, беручи до уваги увесь той тиск на українську мову та українців. Проте нам вистачило борців — і наша ідентичність збереглася».

«Ми це ще раз чітко побачили на початку повномасштабного вторгнення, — продовжує він. — Ідеологи окупантів вважали, що весь схід України вийде з короваями та буде вітати їх, як братів. Це було б можливим, якби в нас була спільна ідентичність. Але російська мова і культура — це привнесені елементи. Нам намагалися їх нав'язати, але це не вдалося».



Війна поляризує суспільство. Частина авторів, які раніше зараховували себе як до України, так і до Росії, відкололися — виїхали в Росію і повністю перейшли на російську мову та наративи. Водночас частина російськомовних письменників почала писати українською і відкинула всі попередні зв'язки з країною-агресоркою.

«Десь у 2021-му інтернетом блукала чутка, що росіяни склали списки на ліквідацію, куди потрапили українські письменники, — згадує Ростислав. — Суспільство не хотіло в це вірити, але вже тоді в нас було передчуття великої війни. Натепер маємо факти, що там, де росіяни на окупованих територіях схопили українських письменників, перекладачів, священників, тобто інтелігенцію, їх було ліквідовано або вони зникли безвісти».

Найбільш промовистий приклад — це вбивство письменника Володимира Вакуленка. Він зник у березні 2022-го, коли росіяни окупували його рідне село на Харківщині. Спершу його побили, а потім відвезли у невідомому напрямку. Тіло Володимира знайшли вже після деокупації регіону — росіяни розстріляли письменника за доносом когось із місцевих.

«Вочевидь, це те, що чекало на всіх інтелектуалів, які б опинилися в окупації, — зітхає Ростислав. — Тому немає сумніву, що росіяни готували сталінські чистки. Цього, на щастя, не сталося, але ми маємо розуміти, що тільки ЗСУ рятують нас від повторення того, що пережили українська література та інтелігенція в минулому столітті».

Ростислав переконаний, що всі ми, від вояка в окопах і до людей, які займаються інформаційним опором, живемо в історичному моменті. І що ми доводимо зараз право своєї країни на існування.

## Три депортації з Криму

### *Історія опору та любові, яка не перестає*

«Я народився в 1957 році в Самарканді, в Узбекистані, де мої батьки оселилися після депортації 1944 року, — розповідає Рефат. — Батькові тоді було майже тринадцять, а мамі одинадцять, обидвоє — із села Ай-Серез, яке росіяни перейменували на "Междуречье". Разом з усіма кримськими татарами їх було примусово виселено з Криму. Повернення моєї родини на Батьківщину було незвичним».

Рефат Чубаров замовляє і поправляє окуляри. У нього за плечима — два стяги. Український та кримськотатарський. В Україні він знаний як політик та лідер кримськотатарського руху, зокрема як голова Меджлісу кримськотатарського народу. Рефат також історик-архівіст, який досліджував виселення кримських татар із півострова, а потім боровся за їхнє повернення.

У 1967 році Президія Верховної Ради СРСР видала указ під назвою «Про громадян татарської національності, які раніше проживали в Криму», де ще раз після 1944-го заборонила кримським татарам повертатися на півострів та отримувати там прописку. Однак понад дванадцять тисяч кримських татар усе-таки спробували повернутися додому.

Як пояснює Рефат, потужний кримськотатарський рух був невігідний Радянському Союзові. Часті протести привернули увагу

міжнародної спільноти, яка пробувала тиснути на Москву. Щоб придушити цей рух і перекопати світ, що всі, включно з кримськими татарами, мають право жити на півострові, радянська влада дозволила повернутися кільком сотням кримськотатарських родин. Сім'я Рефата — одна з них. Після цієї короткої відлиги Крим знову був закритий.

«Ті сім'ї, яким дозволили повернутися, були розпорошені по всьому півострову, далеко від своїх рідних сіл, — ділиться спогадами Рефат. — Моя родина була переселена в Красноперекопський район. Ми жили ізольовано, не більше чотирьох-п'яти сімей кримських татар на район, і це заважало згуртованості громади. У дитинстві я відчував як ізоляцію, так і дискримінацію, нав'язану радянським режимом».



Після розпаду СРСР і відкриття архівів стало зрозуміло, що Радянський Союз створив підрозділи КДБ у Криму для спостереження за тими, хто повертався. Цей нагляд був частиною ширшої стратегії придушення активності татарської громади.

«У 1978 році, відслуживши два роки в радянській армії, я почав вивчати історію в Московському університеті, — продовжує активіст. — Хоча я вчився добре, після навчання мені відмовили у роботі в Сімферопольському обласному архіві через походження. Мені просто не дозволили повернутися в Крим після Москви — і нікого не цікавило, що я там закінчив школу і що там живуть мої батьки».

«Отак у 1983 році мене знову виперли з Криму», — зітхає Рефат. Депортаційна політика тривала.

Ще під час навчання Рефат одружився з однокурсницею із Латвії. Вони вирішили переїхати в Ригу, позаяк дорога на півострів для них була закрита. Молоді спеціалісти почали працювати у державному архіві (на тоді ще СРСР). У Латвії Рефат почав займатися політикою, приєднавшись до Латвійського народного фронту.

«Мене обрали депутатом Ризької міської ради, я брав активну участь у кримськотатарському національному русі, — згадує він. — У вересні 1991 року, після проголошення незалежності України, я з чистим сумлінням повернувся до Криму».

Там він почав працювати з українськими демократичними діячами В'ячеславом Чорноволом та Левком Лук'яненком, брав участь

у перших зустрічах Українського Народного Руху, щоб об'єднати кримських татар та українців.



«Наративи Москви декларують те, що Крим втілює російські духовні цінності та завжди був важливим для Російської імперії, а потім і для СРСР, — пояснює Рефат. — Звідси ненависть до всього неросійського. Щоб підкріпити свої права щодо цієї території, росіяни знаходили різні аргументи. Зокрема той, що за часів правління Катерини II кримські татари вважалися варварами, які постійно нападали на Росію. Відтак "плем'я" треба було покарати, а їхню землю спустошити».

Русифікація Криму відбувалася одночасно із депортаціями кримських татар — вже у 1860 році приблизно двісті тисяч кримських татар були вигнані з Криму на території Османської імперії. Після Другої світової — нова, вже тотальна депортація.

«Коли ми повернулися до Криму в 1968 році, я ще бачив там залишки українського духу, — каже Рефат. — Приходжу на пошту, а там вівіска українською. Я запам'ятав це, тому що по поверненні з Узбекистану українська була для мене незвичною. Тож я уважно дивився на ту вівіску».

Рефат згадує, що люди в селі отримували комуністичну газету «Кримська правда» — хтось українською, а хтось російською. «Коли був у п'ятому класі, я почав вивчати українську мову, хоч і вчився в російськомовній школі, — розповідає він. — Тоді не можна було не вивчати української. Але минуло кілька років, вівіска зникла, газета перестала виходити українською, батьки вигадували причини, щоб їхні діти не вивчали української. Отак усе українське викоринювали з Криму, як і кримськотатарське».

Розпад СРСР призвів до ще більшого зростання проросійських настроїв у Криму. Російські політичні сили на півострові (як прокомуністичні, так і ні) сходилися в одному: вони всі відстоювали тезу, що Крим — російський.

«У 1987 році кримські татари влаштували масову акцію протесту на Красній площі в Москві, намагаючись розірвати десятиліття радянської блокади, — розповідає Рефат. — Але в 1988 році радянський уряд оголосив, що повернення кримських татар є недоцільним через земельні обмеження. Це було відповіддю на щоразу масштабніший рух кримських татар, які поверталися на свою Батьківщину».

1990-го Москва підтримала референдум про автономію Криму для маніпулювання політичною ситуацією в Україні. Шанс інтеграції півострова в Україну було втрачено. Регіон отримав унікальний статус — частини України з російським флотом і впливом за мінімального втручанням Києва.

Відтак усі наступні роки аж до 2014-го українські політики підходили до теми Криму з позиції "не чіпати". Через попередні депортації кримських татар етнічні росіяни стали найбільшою групою на півострові. Дисбаланс був очевидним: на кінець 2013 року на 500 000 етнічних українців було лише сім україномовних шкіл; на 232 000 кримських татар — чотирнадцять кримськотатарських шкіл. На півтора мільйона росіян — майже шістсот шкіл. Це число зросло після окупації за рахунок закриття усіх без винятку українських шкіл.



У буремні дні так званого «російського референдуму» Рефат організував кримських татар для бойкоту російських сил та впливів. Із усіх кримських районних адміністрацій лише одна (в Бахчисараї) не перейшла на бік росіян. Нею керував кримський татарин.

За кілька тижнів після захоплення Криму Росією Рефат покинув півострів і більше туди не повертався. Це була вже третя депортація для його родини.

«Крим завжди був плацдармом для Росії, — сумно усміхається Рефат. — У радянській доктрині Крим називався "непотоплюваним авіаносцем". Росія не може існувати без експансії України, а Крим — ключ до неї. Як архівіст, я добре це знаю, адже росіяни вдало це маскували у своїх історичних документах».

Рефат каже, що коли ми повернемо Крим, на наших істориків, письменників та активістів чекатиме багато роботи, щоб зрозуміти вповні масштаби всього, що накоїла Росія за час окупації.

## Вірус свободи

### *Історична подорож колективною пам'яттю*

«Знаєте, який вигляд має "Хрест бойових заслуг" ЗСУ? — запитує Ярина. — Це важлива військова нагорода. Вона — майже цілковита репліка "Хреста Бойової Заслуги" УПА, який створив художник Ніл Хасевич під час Другої світової. Він втратив ногу в молодому віці, але завжди хотів учитися і творити».

Моя співрозмовниця усміхається, її очі зблискують.

«Хасевич таки вивчився. Він вважався крутим графіком і мав виставки за кордоном до війни, — продовжує Ярина. — Але вирішив служити Україні й пішов у підпілля. Напевно, це одна з моїх головних асоціацій про живучість української культури. Наші видатні твори з'являлися в умовах воєн і майже безперервної боротьби, несучи в собі заряд енергії та сили».

Ярина Ясиневич — керівниця програм Центру досліджень визвольного руху. Вона також є директоркою Via Carpatia, форуму Центральної та Східної Європи в українських Карпатах, який провадить виставки, перформанси й дискусії митців та лідерів думок.

«Важливий напрям моєї роботи — дослідження історичної пам'яті, особливо в контексті трагедій ХХ століття, — пояснює вона. — Йдеться про визвольний рух, дисидентство, Голодомор. Я вивчаю

те, як історичні події впливають на сучасність і як це допомагає нам нині ухвалювати рішення».

Ярина народилась у Львові на початку 1980-х — саме в час брежнєвського «застою». Вона ще ходила в радянську школу, де українську літературу, історію та культуру вивчали як щось незріле і другосортне. Українські традиції та наративи могли існувати лише у форматі шароварщини, щоб ані на дещицю не затьмарювати російської культури.

«Я пам'ятаю ті плачевні уроки, де дітям насаджували недолугі та скальковані взірці, що їх видавали за наші традиції, — згадує Ярина. — Тому вкрай важливо розрізняти, що в нашій культурі є автентичним, а що — ерзацом. Ми тепер повертаємося до своїх джерел, переосмислюємо літературу, враховуємо попередні досвіди і намагаємося черпати натхнення для нових культурних проєктів. Це вірус свободи, який рухає суспільством».



Історія не має умовного способу. Неможливо знати напевне, що було б, якби Україна обрала інший підхід до історичної пам'яті, українізації чи люстрації одразу після відновлення незалежності, коли дисиденти нарешті змогли вільно розповісти про пережите. Переосмислення нашої історії відбувається значно пізніше, зокрема під впливом російської війни.

«Процеси декомунізації проходили еволюційну дорогу завдяки зусиллям людей, які хотіли озвучити досвід репресій і яких раніше не слухали, — розповідає Ярина. — Якщо пригадати, як ми вшанували пам'ять жертв Голодомору кілька десятиліть тому, то спершу це були невеликі хрести на цвинтарях. Аж доки в Києві не встановили перший пам'ятний знак. Тобто зміни відбувались, але на маргінесі, і цей досвід залишався містечковим. Не проводилося великих обговорень, радше навпаки: всі намагалися про це не згадувати, щоб не було напруги».

«Пригадуєте ті нещасні українські книжечки з історії України на газетному папері? — продовжує дослідниця. — Все українське тоді було убогим, без належного фінансування, адже держава у це не вкладала, все трималося на ентузіастах. Росія натомість кидала серйозні ресурси, щоб укорінити свою версію історії України».

Зокрема, Кремль підтримував наратив про таємність архівів — мовляв, суспільству краще не знати, чи був твій колега КДБістом

чи ні, бо може виникнути серйозний громадянський конфлікт. Коли історики працювали з відкритими документами доби СРСР, вони стикнулися з агресивною кампанією з боку Росії, що буцімто сусід піде на сусіда. Кремль та його рупори в Україні переконували, що права дітей катів не соромитися своїх предків важливіші за права жертв та їхніх нащадків на правду й справедливість.

«До 2014-го приблизно 70% українців вважали 9 травня одним із найбільших свят, — ділиться Ярина. — В Європі натомість відзначають 8 травня — День пам'яті та примирення. У 2014 році Україна приєдналася до європейської традиції й запровадила новий символ пам'яті — червоний мак, на противагу георгіївській стрічці, яка насаджувалася Росією. Це був важливий крок після Революції Гідності, і він показує, що нам знадобилося десять років, щоб змінити суспільне ставлення до цієї важливої події».

Утім, як переконана історикиня, європейська модель пам'яті теж недосконала, адже знову маємо повномасштабну війну в Європі: «Чому формула "ніколи знову" не спрацювала? Я вважаю, що досвід війни в Центральній і Східній Європі був проігнорований. Це важливі питання, які ми починаємо обговорювати, долучаючись до загальноєвропейських процесів».



Те, що українська історія і культура довго залишались у тіні імперії, — це вже загальновідомі факти навіть для іноземців. Разом з тим, російські культурні впливи залишаються сильними — є чимало симпатиків імперії як в Україні, так і за кордоном.

«Західний ринок повільно, але реагує на переосмислення й повернення наших митців, коли їх нарешті починають ідентифікувати як українців, — завважує Ярина. — Але теза "Росія краще продається" досі використовується як аргумент. Мовляв, на російських митців більший попит серед аудиторії на Заході. Не всі українські оператори культури мають внутрішній стрижень із цим боротися й відстоювати національну приналежність наших митців».

Така сама логіка — у зросійщенні українських музикантів, письменників та інших інтелектуалів останніх десятиліть. Вони відчували, що ринок України для них замалий, а ринок Росії фінансово вигідніший і дає шанс на більшу популярність. Ця практика перегукується з вибором багатьох українських митців минулого.

«Трагічною помилкою, якої ми, українці, припустилися, є те, що завжди з'являлися ті, хто вважав, що України як спільноти замало, — пояснює Ярина. — Тому вони йшли в Москву і своїми зусиллями, інтелектом і творчістю живили цього російського монстра, який потім знищував нас. Так ми рухалися цією спіраллю, доки не спробували вирватися геть від Москви».



Ярина наголошує, що війна проти нашої культури — це справа кількох століть. Ще після знищення Січі українці на тривалий час втратили не лише державність, а й «місце втечі та внутрішнього сховища», адже Січ була тим місцем, куди вільнолюбні люди вирушали, опираючись панщині й нерівності.

«Проте зараз ми бачимо величезний прорив, — продовжує вона. — Ми говоримо про наше колоніальне минуле. Це було табу, адже ми соромилися визнати, що перебували під окупацією й зазнали руйнівного впливу від імперії. Почати про це говорити — це вже доросла позиція, яка означає, що ми працюємо як суспільство, ми готові обговорювати свій історичний досвід, втрати і травми».

Ярину вражає, як багато українці створюють нині, описуючи й переосмислюючи цю війну. «Це дуже добре, — резюмує вона, — бо згодом ми матимемо зріз тої щоденності, в якій перебували. Ми не мали змоги повернутися належним чином до минулих трагедій та воєн. Були закриті архіви, знищено митців. Мене, наприклад, завжди цікавило, яким би був Стус, якби дожив до наших днів. Можливо, цього разу нам як нації вдасться це зберегти й утримати».

## Мозаїки маленького міста

### *Історія про різноманіття та розуміння іншості*

«Інколи здається, що моя робота не така вже й важлива, — Єва знизує плечима. — Особливо тепер, коли війна. А я ж лише займаюся культурною журналістикою, ще й у містечку. Та з часом ця робота викристалізовується у щось таке, що змінює людей. І ти розумієш, що бути змінотворицею в малому місті — круто. Я б не хотіла поїхати до великого міста, бо потрібна тут, де я є. Тут — моя ідентичність».

Єві Райській трохи за тридцять — вона народилася два тижні по тому, як Україна відновила незалежність. Темне волосся і такі самі темні проникливі очі. Низький спокійний голос. Іноді трохи мрійливий, ніби Єва не тут, коли зі мною розмовляє.

Справжнє ім'я Єви — Маріанна Максимова. Вона — журналістка і культурна менеджерка з Дрогобича. Це місто на Львівщині — невелике, але з багатою історією. Тут ріс і вчився Іван Франко, жив відомий польсько-єврейський письменник Бруно Шульц. Звідси — Юрій Дрогобич, ректор Болонського університету і перший українець, який здобув науковий ступінь в європейському університеті.

«Про Дрогобич казали "півтора міста", — усміхається Єва. — Бо це місто напівукраїнське, напівпольське і напів'єврейське. У цьому триптиху культур мені стало цікаво досліджувати ще четверту — ромську, яка теж тут віддавна і про яку говорять значно рідше. Тепер

місто геть інше, і всі ці мозаїки культур залишилися лише в історії та літературі».

Друга світова перекрала ідентичності міста — більшість місцевих євреїв загинула, а поляків переселили. Навіть назва «півтора міста» вже не так йому пасує, відійшовши на периферію колективної пам'яті, а також в архіві.

«Дрогобичани не знають локальної історії місць, де живуть, — констатує Єва. — Наприклад, того, що колись на оцій вулиці була зовсім інша спільнота. Зникають ті, хто міг би зберігати пам'ять про різні культури. Тому я збираю історії людей мого міста, щоб гуманізувати їхні спільноти. Адже історія однієї людини може показувати драму всього народу».



«У дитинстві я завжди бачила ромів у центрі міста і спостерігала за їхньої культурою», — згадує Єва.

У Дрогобичі є мікрорайон Млинки, де мешкають роми. Він на околиці. Млинки мають погану славу, адже ромів недолюблюють. Серед містян є навіть примовка: «Жити на Млинках — це кара Божа».

Роми цікавили Єву. Вони розмовляли іншою мовою та сприймалися по-іншому, ніж решта містян, і вона хотіла зрозуміти чому. «Вже в дорослому віці, коли "навчилася" писати, — жартує Єва, — я вирішила розповісти про цю спільноту дрогобичанам».

Перша стаття, опублікована у 2019 році, стала для Єви ядром у дослідженні ромської культури. Авторка розповідала про молодого хлопця на ім'я Артур. Він продавав квіти у Дрогобичі, через що його сім'ю і його самого не приймали місцеві роми. Усе через роботу — більшість ромів не працювала, тож сприймала Артурове заняття з недовірою. Натомість неромська спільнота не поспішала приймати хлопця саме через те, що він ром. Його кілька разів били, і він не знає, хто це був — роми чи ні.

«Артура сприймали, наче якусь міську примару, — ділиться Єва. — Така собі фата моргана на вулицях Дрогобича. Більшість мешканців не знала, хто він, а йому було важко знайти свою спільноту через стереотипи й відчуження».

Коли Єва написала історію Артура, вона очікувала великого осуду від читачів, мовляв, чому це вона пише про ромів. Натомість авторка отримала позитивну реакцію. Дрогобичани почали впізнавати Артура, а також дізнаватися про спільноти свого міста, про які

не знали або про які зазвичай не говорили. «Так вони відкривали Дрогобич і тих, хто був його частиною, — каже Єва, — а їм у цьому допомагала».

Нині Єва пише переважно про ромів, які служать в українському війську, продовжуючи руйнувати стереотипи про ромську спільноту. Вона працює над книжкою про ромів, війну та українське різноманіття.



Я прошу Єву провести мені екскурсію містом. Хочу уявити тих, хто жив тут колись і кого вже немає.

«У Дрогобичі є багато знакових місць. Передовсім це мій дім. І не лише тому, що я тут живу», — усміхається вона.

Євин будинок — біля старого єврейського кладовища. Виходячи з під'їзду, можна одразу побачити фрагменти старої мацеви — надгробка зі старовинними написами на івриті та характерними єврейськими рельєфами. Мацева лежить просто на землі, й чимало містян навіть не здогадуються, що це і звідки. На цій кладовищі поховані батьки Бруно Шульца, які померли ще перед Другою світовою. Самого Шульца розстріляли під час нацистської окупації, невідомо, де він похований.

До війни євреї становили найбільшу спільноту міста — з-поміж сорока тисяч дрогобичан понад шістнадцять тисяч були євреями. У Дрогобичі також мешкали дванадцять тисяч поляків і десять тисяч українців. Другу світову пережили приблизно п'ятсот євреїв, а більшість загинула в концтаборах.

«Отак населення Дрогобича майже повністю змінилося, — констатує Єва. — Однак залишилося багато двориків та старих "цинамонових крамниць", які колись описував Шульц».

Іншим важливим місцем тут є молодіжний театр «Альтер». Це вже сучасна історія Дрогобича, адже театр тут з'явився у 2004-му.

«"Альтер" виріс із ідеї промоції шульцівських текстів за допомогою театральної форми, — розповідає Єва. — То була альтернативна форма класичного театру, в якому ми створювали андеграунді п'єси».

"Альтер" розміщений у старовинній віллі Яроша, збудованій на зламі XIX–XX століть. Вона належала Реймондові Ярошу, останньому бургомістрові (міському голові) Дрогобича ще перед Другою світо-

вою. Так у старій будівлі нові українські митці рефлексують на тексти, створені у “колишньому” Дрогобичі.

«Історія Дрогобича, як і України, дуже мозаїчна, — розповідає Єва. — І ця мозаїчність нас збагачує, даючи розуміння, що вона відображає усіх нас. Якщо подивитися на просту українську родину, там будуть різні досвіди: Голодомору, Голокосту, війни і переслідувань. Історія однієї людини може показати глобальнішу картину історії нашої держави».

Єва переконана, що українці зараз переживають такі самі тектонічні зміни, як і кілька десятиліть тому. «Відтак документувати їх — це можливість зберегти правду, — каже вона. — Я не хочу, щоб наша історія була на периферії і щоб наші нащадки не знали, хто тут жив і творив, коли нас не стане. Тому я нотую історію тут і зараз, у своєму місті».

# Генеральна репетиція терору

## *Свідчення журналістки про життя в окупованому Криму*

«Востаннє я була на рідній землі в листопаді 2021 року, — Олександра робить глибокий видих. — Протягом чотирьох років до того я працювала незалежною журналісткою. Моя робота полягала в розкритті порушень прав людини в Криму та висвітленні судових процесів і справ політичних в'язнів».

«У 2021-му заарештували мого колегу Владислава Єсипенка, — продовжує вона. — Звинуватили у володінні вибуховим пристроєм. Він заявляв про тортури від ФСБ, про катування електричним струмом, але, ясна річ, окупаційна влада на це ніяк не зреагувала. Владислава засудили на шість років. Зараз він у тюрмі».

Обличчя моєї співрозмовниці важко прочитати — я не знаю, чи це сум, чи втома, чи неймовірний стоїцизм. Олександра Єфименко — репортерка із Севастополя, яка працювала в окупованому Криму до останнього, аж поки їй не довелося виїхати через погрози. Переїхавши до Києва, вона не втратила контакт із півостровом — спілкується із громадськими журналістами, які напівпідпільно продовжують працювати й писати про порушення прав людини.

«Я вірю, що деокупація Криму станеться, — стверджує Олександра. — Бо є люди, які багато віддали і продовжують віддавати заради цього. Тоді я обов'язково повернуся додому. Інакше нащо усе це?»



Незалежна журналістика і окупація — речі майже несумісні. Однак Олександрі вдавалося їх поєднувати, хоча жила вона в середовищі, де органи, які б мали захищати права людини, ставали інструментом залякування та репресій. В окупації Олександра працювала під псевдонімом, хоча й дуже формальним. Усі знали, хто ховається за вигаданим іменем, бо не так багато кореспондентів у Криму писали про політичних в'язнів або приходили на судові засідання, висвітлюючи репресії проти активістів та їхніх родин.

«Моя робота під псевдонімом була вимушеним кроком, але я не ховалася повністю, — пояснює Олександра. — Я часто публікувала свої думки у соцмережах або працювала для інших видань під справжнім ім'ям, тому що вірила, що публічність може бути водночас і захистом. Росіяни не давали акредитацію журналістам українських медій, а я навіть не намагалася подати заявку на російську акредитацію, щоб не легалізувати окупацію рідної землі».

Російська влада використовувала будь-які засоби, щоб утримувати людей у страху та перешкоджати незалежній журналістиці. Наприклад, усі комунікації — від інтернету до мобільного зв'язку — були під контролем спецслужб. Навіть таксист могли бути агентами, передаючи інформацію про пасажирів.

«Я постійно відчувала стеження: спостерігала за автівками біля дому, уникала телефонних розмов і намагалася не брати таксі, щоб не наражатися на зайвий ризик, — згадує Олександра. — У 2019 році мене затримали на півострові, коли я їхала на зйомку. І в мене є великі підозри, що мій таксист мав домовленість із поліцією, яка мене потім і затримала».

«Додайте до цього ще моральний аспект, — продовжує журналістка. — Навіть усередині сімей, як-от у моїй, близькі люди можуть займати протилежні позиції. Із початком повномасштабної війни проросійське налаштування стало ще очевиднішим. Я, наприклад, зі своїм батьком до 2022-го ще якось спілкувалася, а тепер зовсім ні. Він має проросійські погляди і залишився в окупації».



За кілька місяців до повномасштабного вторгнення Росія почала “закручувати гайки” в Криму. Судові процеси над політичними в’язнями стали повністю закритими для журналістів. Важливі справи, як-от Нарімана Джеліяла, заступника голови забороненого на півострові Меджлісу кримськотатарського народу, відбувалися у цілковитій таємниці. Журналістам і слухачам не дозволяли навіть підходити до будівлі суду, щоб ув’язнені не бачили, скільки людей прийшло їх підтримати. Джеліяла затримали й засудили восени 2021-го, а влітку 2024-го його вдалося повернути на підконтрольну Україні територію.

«Так само засудили мого колегу Владислава, — повертається до цієї історії Олександра. — Він українець із Кривого Рогу, який довго жив у Криму і для якого півострів став рідним. Востаннє я приїхала в Крим саме для висвітлення його судового процесу, однак мені не дозволили бути присутньою на засіданнях. Тому я працювала у кафе неподалік, чекаючи, коли Владислава будуть виводити. Підходила до суду, махала рукою або фотографувала його. Мені було важливо, щоб він знав, що не сам — я стояла поруч, щоб підтримати».

Під час цього відрядження Олександра отримала погрозу. У хвіртку біля її дому хтось підкинув дві гвоздики із чорною стрічкою — символ трауру та смерті. Адвокат порадив журналістці покинути Крим, але Олександра вирішила все-таки допрацювати своє відрядження. Вона виїхала з півострова через два місяці після інциденту, а тиждень по тому дізналася, що в готель, де вона зупинялася раніше, приходили співробітники поліції, які розпитували про її зустрічі і навіть телефонні розмови.

«Я зрозуміла, що це був “останній дзвінок” і що більше до Криму повернутись я не зможу», — видихає журналістка.

Через три місяці почалось повномасштабне вторгнення.



Важливим елементом окупаційного режиму стала мілітаризація суспільства, зокрема дітей. Російська влада активно використовує такі інструменти, як «Юнармія», щоб залучати молодь до військових структур. У школах їх навчають стріляти, а після проходження курсів «Юнарії» молодь отримує переваги під час вступу до вишів. Існують також гуртки під егідою Російської православної церкви, де дітей

вчать шпигунству. Це частина окупаційної стратегії, яка пронизує всі сфери життя в Криму, від освіти до культури.

«Моя сестра, яка досі живе і навчається в окупованому Криму, бачить цю мілітаризацію навіть у своїх шкільних підручниках, — розповідає Олександра. — На уроках математики вони роблять розрахунки на прикладі георгіївських стрічок. Ця мілітарна пропаганда втиснута всюди, де тільки можливо. Але мій батько це підтримує».

Батьки Олександри розлучилися давно. Проукраїнській позиції вона завдячує своїй матері, з якою залишилася після розлучення батьків. Каже: мама завжди наголошувала, що треба знати українську мову та літературу, а також оберегала доньку від російських впливів.

«Мама виїхала з Криму одразу після окупації 2014-го, — сумно усміхається Олександра. — Казала: не витримає там. Забрала мого kota, мій мольберт і приїхала до мене в Київ, де я тоді навчалася. Найцінніше забрала з собою».

У столичній квартирі журналістка зберігає історичну мапу Криму, яка нагадує їй про дім, де б вона не була. А ще — прикрасу у формі граната. Вона зроблена в автентичному кримськотатарському стилі й подарована близькою людиною, яка все ще живе на півострові.

«Мені важливо не втрачати ментальний зв'язок із Кримом, — зізнається Олександра. — Так я можу завжди мати дім із собою і навіть створювати його навколо себе».

Олександра переконана, що окупація Криму була генеральною репетицією терору 2022-го. «Тож зі звільненням півострова все й вирішиться, — певна вона. — Як і моє повернення додому. Із Криму все почалося, Кримом все і закінчиться».

## Творячи власні наративи

### *Роздуми журналістки покоління незалежності*

«Я хочу, щоб ми бачили себе такими, якими є насправді, — каже Дарка. — Справа в тому, що ми завжди озираємося: а що про нас говорять інші? Особливо через те, що про нас так багато бреше російська пропаганда. Я хочу, щоб ми почали дивитися на себе без цієї зовнішньої оптики. Тому стежу за процесами декомунізації в Україні, аналізую, як суспільство реагує на усунення радянської та російської спадщини і як спільноти саморефлексують на ці події».

Дарка Гірна народилася вже в незалежній Україні. Виросла у Львові, живе в Києві, об'їздила всю країну. Вона завжди цікавилась історією, зокрема її викривленням під впливами пропаганди та небажання суспільства проговорювати болючі теми минулого. Тож вона вирішила створити YouTube-канал «Обличчя Незалежності». Він починався як цикл відеопортретів українських дисидентів, а після повномасштабного вторгнення популярність проєкту виросла у понад десять разів. Відео Дарки збирають сотні тисяч переглядів, пояснюючи українцям дражливі аспекти нашої історії, забуті чи маніпульовані розділи минулого або суперечливі й трагічні моменти. Мета Дарчиного проєкту — розповісти про тих, хто доклався до становлення України, хто сприяв саморефлексії у суспільстві, глибоко травмованому російським колоніалізмом.

«Через російську війну інтерес до історії надзвичайно зріс, — розповідає Дарка. — Люди почали шукати інформацію про своє минуле та перечитувати історію України, щоб відокремити її від радянської спадщини, якою нас годували раніше».



В Україні майже в кожному місті було встановлено пам'ятник невідомому солдату. Родом із брежнєвських часів, він зазвичай містить список солдатів, які загинули під час Другої світової війни, воюючи на боці Радянського Союзу.

«Зараз точаться дискусії, що робити з цими пам'ятниками, — каже Дарка. — Говорити про Другу світову складно, адже Україна була поділена між двома окупаційними режимами. Отже, треба окреслити наше ставлення до участі України у війні на боці СРСР, який був одним із окупантів. Для багатьох людей внесок їхніх бабусь і дідусів у перемогу над нацизмом має значення, і тут треба шукати суспільної згоди».

Пам'ятники невідомим солдатам — одна з багатьох чутливих тем української історії, які майже не відомі іноземцям, а часто й самим українцям.

За радянських часів історія України подавалася так, як це було вигідно комуністичній партії, тому акцент робився на близькості з Росією. Багатьох українських національних героїв зображали як зрадників у боротьбі проти Російської імперії. Чимало подій було повністю приховано від громадськості, зокрема заборонено навіть згадувати Голодомор. Аналогічні практики нині використовує російська держава, масштабуючи їх на глобальну аудиторію.

«Росіяни спекулюють на чутливих питаннях української історії, — пояснює Дарка. — Це та сфера, в якій українські інституції роблять мало, оскільки намагаються утримуватися від суперечливих тем. Нам не вистачає інформаційної роботи, ми робимо недостатньо, щоб висвітлити нашу, українську оптику бачення власної історії».

Один із яскравих прикладів — те, як російська пропаганда використала скандал щодо Ярослава Гунька, ветерана дивізії Ваффен СС «Галичина», який виступив у парламенті Канади під час візиту президента Володимира Зеленського у вересні 2023 року. Дивізія була військовою частиною гітлерівської армії, сформованою в 1943 році під час нацистської окупації України, і складалася здебільшого з українських солдатів, які воювали проти советів. Дослідники від-

значають, що багато українців приєдналися до неї, щоб створити незалежну Українську державу, при цьому не підтримуючи нацистської ідеології.

«Скандал змусив мене укотре замислитися, чому українці зробили такий вибір у ті криваві часи, — міркує Дарка. — Я досі бачу суперечності в тому, як ми, українці, сприймаємо ті події. Бо немає об'єднаної національної політики пам'яті, яку б відстоювала держава і яка би враховувала трагізм ситуації, коли українців затиснули дві тоталітарні системи».

Історична пам'ять досі має «темні плями» внаслідок російської пропаганди, зокрема призабута історія Української Народної Республіки та Української революції. Симон Петлюра, тодішній лідер Української держави, був змальований антисемітом спочатку радянською пропагандою, а тепер російською, хоча під його керівництвом Україна відкрила Міністерство у справах євреїв для сприяння українсько-єврейському порозумінню.



На жаль, українські державні інституції не завжди здатні відреагувати або розвінчати міфи.

«Держава зайняла позицію “ми не будемо торкатися чутливих тем”, — пояснює Дарка. — Наприклад, був такий епізод, коли надтоді Головнокомандувач Валерій Залужний опублікував у соцмережах фото з портретом Степана Бандери. Йому одразу посипалися дзвінки з Польщі з вимогою видалити це фото, що він, зрештою, і зробив. Опісля ми не бачили жодних згадок про цей випадок. Це свідчить про те, що українська влада намагається максимально уникати таких тем».

Робота Дарки — заповнити ці історичні прогалини, ословлюючи незручні й тяжкі моменти історії. Вона прагне, щоб ми формували свої національні наративи самостійно, а не задовольнялися тими, які створив за нас хтось інший.

Зокрема, Дарка активно працює у сфері політики пам'яті у своїх відео, відкриваючи приховані постаті, яких було викреслено з історії через радянський тиск. Чимало історичних дієвців перегукуються із сучасними, особливо крізь призму переосмислення радянсько-української війни та Другої світової.

«Друга світова війна була надзвичайно складною — і це вкрай важливо зрозуміти людям на Заході, — продовжує Дарка. — Україна

була розділена між двома тоталітарними режимами, які намагалися її знищити. Це не історія хороших комуністів, які перемогли нацистів. Це історія поганих комуністів і поганих нацистів. Оскільки світ так і не засудив комунізм, Захід не розуміє багатьох речей про Україну. Пояснити їх дуже важко».

Чимало катів українського народу донедавна вивчалися в історичних підручниках як герої, тож потрібен час, щоб зрозуміти після десятиліть викривлень, хто є хто. Дарчина мета — відновити національну пам'ять і культуру, показати зв'язки між теперішніми українцями і тими, хто будував Україну в минулих століттях, на протигагу тим, хто її окупував, русифікував та колонізував.

«Я бачу тут розрив між дискурсом українських еліт та суспільства, — додає журналістка. — Нашим інтелектуалам часто складно “загорнути” важливі речі у доступні форми для пересічних українців. Тому виникають прірви у сенсах між суспільством та елітою. Тут українським культурним діячам треба навчитися науково-популярного викладу вагомих історичних процесів та подій».

Дарка переконана, що нині українська культурна сфера тісно, практично фізично, взаємодіє з усім суспільством. «Наші митці їздять на деокуповані території, воюють у війську, волонтерять, — каже вона. — Важливо, щоб інтелектуали тримали руку на пульсі й не жили у своїй вежі зі слонової кістки. Їм треба відчувати своє суспільство — бо воно і є дзеркалом сучасності».

«“Stories of Resilience / Історії стійкості” — це спільний проєкт Українського та Англійського ПЕН, що має на меті продемонструвати, у які розмаїті способи традиційні та сучасні творчі практики допомагають підтримувати емоційну стійкість і зберігати ідентичність під час війни Росії проти України. Як літературні організації, що обстоюють свободу слова, обидва наші ПЕН-центри, англійський та український, докладають зусиль для розвитку мистецтва у його здатності документувати дійсність і водночас — бути формою підтримки стійкості та збереження культури. Таке застосування творчих практик особливо цінне нині для України — в час, коли її народ, земля, культура й мова перебувають під загрозою.

Як учасниця проєкту, українська журналістка й лауреатка численних відзнак Анна Романдаш кілька тижнів інтерв'ювала творчих та культурних фахівців щодо їхньої роботи й щодо того, який внесок вони роблять у спільну боротьбу задля захисту народу України, її землі, культурного спадку та майбутнього. У липні Анна провела місяць на резиденції в Лондоні, де на основі зібраного матеріалу створила художні історії десяти яскравих особистостей — від поетів і журналістів до істориків та археологів, — котрі використовують мистецтво й культуру як потужну форму стійкості й опору».

**Зої Садлер, менеджерка подій та премій Англійського ПЕН,  
ініціаторка проєкту**

«Ця робота сповнювала мене щастям і тугою. Я щаслива була гордитися з нашими стійкими українцями, які, попри все, працюють задля збереження української культури; щаслива була висловити їм вдячність за їхню пристрасну й безмежну любов до України. Однак я знаю, що вже ніколи не поспілкуюся з багатьма неймовірними українськими авторами, тому що їх убила Росія. Я почуваю перед ними провину та величезний борг, який ніколи не зможу їм повернути. Я лютую через усю несправедливість, заподіяну Україні та її культурі, — проте не маю права втратити надію й мушу вірити — і працювати — в ім'я справедливості для України та її стійких і відважних людей».

**Анна Романдаш, авторка «Історій стійкості»**

Серія «Бібліотека Українського ПЕН»

Анна Романдаш

## ІСТОРІЇ СТІЙКОСТІ

Літературне редагування: **Марія Титаренко, Іван Андрусяк**

Дизайн: **Софія Афанасьєва**

Верстка: **Борис Вейцман** з використанням TeX та шрифта Effra авторства Jonas Schudel, Dalton Maag Ltd, <http://www.daltonmaag.com/>. На обкладинці використано шрифт UAF Memory typeface авторства Дмитра Растворцева, ліцензія CC-NY-ND 4.0, <https://rentafont.com/fonts/uaf-memory>. Орнаменти — авторства Hirwen Harendal, Arkandis Digital Foundry, ліцензія GPL, <https://codeberg.org/cfr/nfssext>.

**Англійський ПЕН** — одна з найстаріших у світі правозахисних організацій, що обстоює право читати й писати. Є засновником Міжнародного ПЕН, світової письменницької асоціації, що об'єднує 130 центрів у понад 90 країнах. За підтримки своїх членів — спільноти читачів, письменників та активістів — відстоює свободу слова скрізь, де вона перебуває під загрозою, підтримує переслідуваних авторів в усьому світі й відзначає здобутки сучасної світової літератури преміями і грантами. Детальніше про діяльність організації можна дізнатися з онлайн-журналу PEN Transmissions.

**Український ПЕН** — культурна та правозахисна громадська організація, що об'єднує українських інтелектуалів — письменників, журналістів, дослідників, видавців, перекладачів, правозахисників, драматургів, сценаристів, фотографів та культурних менеджерів. До її осередку входить понад 170 авторів. Є засновником або співзасновником чотирьох премій: Премії імені Василя Стуса, Премії імені Юрія Шевельова, Drahomán Prize та Премії імені Георгія Гонґадзе. Від 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, організація зосередилася на кількох головних векторах своєї роботи: інформування міжнародної аудиторії про війну росії проти України, документування злочинів росії проти українських медіа та культури, збереження пам'яті про загиблих журналістів та культурних діячів, відновлення культурного життя в Україні, підтримка пошкоджених росією українських бібліотек.

**Британська Рада** — міжнародна організація, що впроваджує програми з культурних зв'язків та освітніх можливостей. Ми підтримуємо мир і процвітання, налагоджуючи зв'язки, взаєморозуміння й довіру між людьми у Великій Британії й інших країнах. Цю діяльність ми ведемо в рамках культурних і мистецьких проєктів, освітніх програм та програм із поширення англійської мови. Ми працюємо з людьми в понад 200 країнах і територіальних утвореннях у межах понад 100 держав.

**Український інститут** — громадська інституція, пов'язана з Міністерством закордонних справ України. Його місія полягає в підсиленні міжнародної позиції України засобами культурної дипломатії. Український інститут налагоджує міжнародні зв'язки між людьми й інституціями та створює можливості для взаємодії та співпраці України з іншими державами.